

*А.М. Коротя,
здобувач кафедри теорії держави і права,
НУ «Одеська юридична академія»,
м. Одеса, Україна*

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ДОСТАТУТНИЙ ПЕРІОД (ДО 1529 Р.)

***Анотація.** В статті розглянуті особливості правового регулювання прав та обов'язків військовослужбовців Великого князівства Литовського (ВКЛ) на основі уставів, грамот, привілеїв, приказів, що видавались сеймом та великим князем ВКЛ.*

***Ключові слова:** Велике князівство Литовське, грамоти, шляхта, права та обов'язки.*

Актуальність теми дослідження пов'язана з необхідністю вивчення різних принципів, методів і підходів до формування боєздатної армії. З цієї причини важливе значення має історичний досвід створення військових підрозділів на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського (ВКЛ), який зумів протистояти агресії з боку Тевтонського ордена, Золотої Орди та Московської Русі. В історичний період до прийняття 1529 р. Першого Статуту Великого князівства Литовського приймалося велика кількість нормативно-правових актів у вигляді грамот, привілеїв, розпоряджень, які регламентували права та обов'язки військовослужбовців. З огляду на ту обставину, що прийняті нормативно-правові акти стосувалися населення українських земель, має сенс виконати дослідження наявного масиву правових документів. Цей історичний досвід, накопичений в період до прийняття Статутів ВКЛ, потребує свого розгляду та подальшого дослідження.

Аналіз публікацій показує відсутність робіт, присвячених питанню прав та обов'язків військовослужбовців в часи існування ВКЛ. Фрагментарно ця тема зачіпалася в працях А.В. Блануци, Д.П. Ващука, М.В. Довнар-Запольського, С.Г. Ковальової, І.І. Лаппо, Р.М. Лашенка, М.К.Любавського, М.О. Максимейка, І.О. Малиновського, П.П. Музиченка, В.І. Пічети, О.В. Русіної. В цих дослідженнях питання правового статусу військовослужбовця на землях ВКЛ розглядалося побіжно при вивченні загальних проблем державності, системи управління, судів та покарань. Таким чином, можна зазначити, що проблема правового статусу військовослужбовців в період існування ВКЛ є «білою плямою» в історії держави і права України.

Метою роботи є дослідження прав та обов'язків військовослужбовців, правового регулювання їх статусу у достатутний період на території Великого князівства Литовського.

Викладення матеріалів дослідження треба розпочати з розгляду системи формування та структури війська ВКЛ, яка визначала права та обов'язки військовослужбовців. В цій державі військову службу несло шляхетське ополчення чи «рушення» та існувала ленна система. Як вказує П.П. Музиченко, ВКЛ не було монолітним державним утворенням і в правовому відношенні розпалося на ряд земель (областей) [1, с. 11]. Таким землям великий князь видавав так звані «обласні привілеї». Ці привілеї були «рядом», договором між великим князем литовським і місцевою знаттю, згідно з яким українські князі і бояри зобов'язувалися служити великому князю, князь – боронити землю від татар. Ця служба зводилася до відбуття ряду повинностей, з яких найбільш важливою була воєнна.

В Литовській державі існувала класична форма феодального устрою, згідно з яким великий князь наділяв землю шляхту та взамін цього потребував від неї виконання військових обов'язків. Як вказує відомий український дослідник М.В. Довнар-Запольський, будь-яка людина, що отримувала землю чи здобувала право на неї своїми військовими досягненнями, переходила в інший ієра-

рхічний клас – ряди бояр-шляхти, тобто приймала на себе зобов'язання стосовно відбуття воєнної служби [2, с. 644]. З метою впорядкування прав на шляхетство уряд ВКЛ провів у 1528 р. перепис військово-службового стану «земський опис». Таким чином, склалася модель організації війська, яке захищало ВКЛ як у міжусобних війнах, так і в протистоянні з кочовиками. Спустошливі набіги татар вносили низку особливостей в цю модель з причини того, що тодішнє суспільство було більшою мірою спрямоване на захист територій. Одночасно з цим у ВКЛ фіксувалася значна кількість випадків, коли для задоволення військових потреб оборони значна частина селянської верхівки переводилося в число військових слуг з повним або частковим звільненням від інших селянських повинностей. При цьому фіксується значна кількість випадків, коли представники шляхти через руйнацію своїх господарств не мали можливості нести військову повинність, тому уряд зобов'язував їх давати великому князю фіксований податок. Для такої шляхти це означало зміну їх прав та обов'язків в сфері відбуття військової служби. Таким чином, в правовій системі ВКЛ військова служба не так жорстко сполучалася з шляхетним походженням вояка й лицарським способом життя.

Зовнішньополітична ситуація протягом XV–XVI ст.ст. вимагала від ВКЛ напруження всіх матеріальних і людських ресурсів з причини постійних воєн з татарами та Московським царством. Ця обставина вплинула на появу цілого ряду великокнязівських грамот і сеймових постанов, спрямованих на більш повне і рівномірне відбування військових повинностей з «земських» маєтків і поповнення державної скарбниці відповідно до рівня воєнних витрат. До середини XVI ст. основу збройних сил ВКЛ складало посполите рушення – ополчення воєнно-служилого стану, яке збиралося на українських, білоруських та литовських землях, при цьому служба довгий час не регулювалася жодними правилами, а ґрунтувалася на усних чи письмових вказівках, грамотах та запрошеннях великого князя до участі у військовому поході. Першим нормативно-правовим актом, в якому йде мова про військову службу в масштабах всієї держави, є Жмутський привілей 1492 р. Наступним кроком став Вітебський привілей 1503 р., в зміст якого увійшла стаття стосовно того, що жителі вітебської землі завжди повинні бути готові до військової служби. Аналогічна за змістом стаття є в Полоцькому привілеї 1511 р., даному мешканцям полоцької землі. Як вказує М.К. Любавський, більш детальне обговорення військових питань, прав та обов'язків військовослужбовців уперше проходило у 1502 р. на Новгородському сеймі, в якому була прийнята ухвала, що встановила розміри військової повинності, тобто «князья, паны, земляне и дворяне в будущем обязаны выставят с каждых 10 служб одного воина «у зброи на кони, з дровцом»» [3, с. 208]. На Віленському сеймі, який проходив у лютому 1507 р., були прийняті достатньо суворі правила, що регламентують права та обов'язки військових, які отримали назву «Устави про відбуття військової служби». У тексті цього нормативно-правового акту вказувалося на відсутність порядку в організації військової справи, дисципліни у військах ополчення і наказувала суворо карати всіх порушників, а також осіб, що ухилялися від відбування військової повинності. При цьому, в разі, якщо збиралася половина земського ополчення, а друга половина була відсутня, то винних пропонувалося засуджувати до смертної кари через повішення. Щодо військових, які не з'явилися до місця збору ополчення накладалися грошові штрафи, а в разі їх відсутності протягом одного року і одного тижня винні каралися смертю через повішення. Мобілізація посполитого рушення була довгою й неефективною через те, що значна частина шляхти намагалася ухилитися від участі в бойових діях. Аналогічні процеси спостерігаються і в сьогоднішній українській армії, які ведуть гібридну війну з Російською Федерацією та з точки зору історичного досвіду заміна призовників контрактниками є ефективною мірою підвищення її боєздатності.

Великокнязівська влада низкою заходів намагалася поліпшити бойовий стан ополчення та як вказував М.К. Любавський, «цих сил вже було не досить для успішного ведення наступальної й особливо оборонної війни» [3, с. 210]. При цьому оборонна війна потребувала постійного перебування війська на кордонах з Московською державою та Кримським ханством. Такий стан речей наносив значну шкоду ВКЛ з причини масового спустошення татарами українських земель та пору-

шував договірні зобов'язання великих князів литовських по відношенню до українського населення.

В серпні того ж 1507 р. на Мінському сеймі була прийнята «Окружная королевская грамота о власти и правах гетмана во время похода его с войском». З деякою зміною 4-ї та 10-ї статей вона була цілком повторена в іншій «Окружной грамоте», прийнятій на сеймі 5 червня 1508 р. Обидва ці документи визначали права та обов'язки військовослужбовців та містили, говорячи сучасною мовою, елементи основ воїнського статуту і повинні були служити інструментом підтримки дисципліни в земському ополченні.

З метою чіткого правового регулювання прав та обов'язків військовослужбовців 21 січня 1529 р. на Віленському сеймі була прийнята Устава, згідно з якою шляхта ВКЛ поділялася на 5 прошарків. Від першої з них вимагалось відправити до війська 100 жовнірів, від другої – 50, з третьої – по одному жовніру з восьми господарств, представники четвертого та п'ятого прошарку повинні були особисту прийняти участь у військових діях.

Фактори, які визначали права та обов'язки військовослужбовців, змінювалися на землях ВКЛ з плином часу та залежали від економічного стану князівства, добробуту населення, а також зовнішніх загроз, що виходять від Кримського ханства, Османської імперії, Московського царства. Розвиток процесів державотворення показав, що посполите рушення, будучи тимчасовим військом, не могло виконувати одне з найважливіших військово-політичних завдань – обороняти кордони держави. З цієї причини великі князі литовські, починаючи з 1493 р., проводять вербування найманих жовнірів, німців та чехів. Відомо, що за правління Сигізмунда I існувало 5-тисячне наймане військо, яке несло гарнізонну службу на південному кордоні.

Таким чином, в достатутний період військова служба знаходить своє законодавче закріплення з одного боку, як обов'язок, з іншого – як привілея представників панівного класу, що знаходить своє відображення в нормативно-правових актах, які регламентують права та обов'язки військовослужбовців. При цьому низька боєздатність шляхетського ополчення, відсутність належного воєнного вишкілу стали фактором, який сприяв появі найманого війська.

ЛІТЕРАТУРА

1. Музиченко П.П. Звичай як джерело права в українських землях у XIV–XVI століттях / П.П. Музиченко, Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1998. – №1. – С. 10–16.
2. Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / М.В. Довнар-Запольский. – К. : Типограф имп. ун-та им. Св. Владимира, 1901. – 808 с.
3. Любавський М.К. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1915. – 405 с.

А.Н. Коротя. Правовий статус воєннослужащих Великого княжества литовського в достатутний період (до 1529 г.). – Стаття.

Аннотація. В статті розглянуті особливості правового регулювання прав і обов'язків воєннослужащих Великого княжества Литовського (ВКЛ) на основі уставов, грамот, привілеїв, приказов, которые выдавались сеймом и великим князем ВКЛ.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, грамоты, шляхта, права и обязанности.

Anatoliy N. Korotya. Legal Status of Military Grand Duchy of Lithuania in the Period of the Adoption of the Statute (until 1529). – Article.

Summary. The article describes the features of the legal regulation of the rights and duties of soldiers of the Grand Duchy of Lithuania (GDL) on the basis of statutes, charters, privileges, orders that were issued by the Sejm and the Grand Duke of GDL.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, letters, gentry, rights and responsibilities.